Essay

Gidsen op mijn weg naar Elias¹

Johan Goudsblom

Mijn kennismaking met Norbert Elias verliep volgens een patroon dat onder intellectuelen gebruikelijk is. Eerst hoorde ik zijn naam en kreeg ik een indruk van zijn reputatie (die indertijd beperkt was tot enkele kleine kringen van sociologen en andere geleerden, onder wie zijn naam circuleerde als een *Geheimtip*); kort nadat ik zijn naam gehoord had, begon ik zijn gepubliceerde werk te lezen (dat toen voornamelijk bestond uit één boek, *Über den Prozess der Zivilisation*); en een aantal jaren later had ik het geluk Elias zelf te ontmoeten, op de derde conferentie van de International Sociological Association in Amsterdam in september 1956.

Soms kunnen we in een *petite histoire* gelukkig heel precies zijn. Mijn kennismaking met Norbert Elias begon in de ochtend van vrijdag 11 november 1951. Op die dag gebeurde er, voor zover ik weet, niets van wereld-historisch belang. Maar in mijn eigen leven vond toen een belangrijke verandering plaats, hoewel ik die op

¹ Dit stuk is de vertaling en lichte bewerking van Goudsbloms laatste publicatie in een sociaalwetenschappelijk tijdschrift: Johan Goudsblom, *Guides on my way to Elias* (2016) *Human Figurations*, 5(2). Het is de tekst van een voordracht gehouden op de conferentie 'Social Character and Historical Processes: A Conference in Honour of Stephen Mennell', Dublin, 7-8 januari 2016. De vertaling wijkt op enkele punten af van het origineel; persoonlijke opmerkingen aan het begin en aan het eind, die pasten in de voordracht maar voor het onderwerp niet ter zake doen, zijn weggelaten, en enkele noten met verwijzingen zijn toegevoegd. Vertaling en bewerking: Nico Wilterdink.

dat moment niet opmerkte. Ik was een negentienjarige student sociale psychologie aan de Universiteit van Amsterdam, en met zo'n honderdvijftig andere studenten volgde ik een inleidend college van de hoogleraar sociologie A.N.J. den Hollander. Op die dag sprak Den Hollander over sociale verandering. Hij wees erop dat er twee verschillende manieren waren om waargenomen veranderingen in menselijk gedrag te verklaren. Het ene type verklaring was biologisch: de uiteindelijke oorzaken van verandering werden geacht te liggen in het genotype, zoals het toen genoemd werd, ofwel de biogenetische structuur. Daartegenover stond, aldus Den Hollander, de sociologische benadering, die het genotype als constant beschouwde en veranderingen in menselijk gedrag interpreteerde als veranderingen in het fenotype, voortgebracht door veranderingen in de sociale structuur. Als een excellent voorbeeld van de sociologische benadering noemde Den Hollander het boek *Über den Prozess der Zivilisation* van Norbert Elias.² Dit boek liet volgens Den Hollander zien dat sociologen in staat zijn veranderingen in menselijk gedrag, zoals de ontwikkeling van nieuwe en meer verfijnde tafelmanieren, waar te nemen en te verklaren als voortkomend uit veranderingen in de sociale structuur – in het bijzonder, zou hij hieraan hebben kunnen toevoegen, veranderingen in de machtsbalansen.

Ik noteerde de titel van Elias' boek, zoals ik dat deed met andere boektitels die Den Hollander in zijn colleges noemde. Vele daarvan waren Duits en voor de oorlog verschenen. (Nu zou het erg onwaarschijnlijk zijn dat een Nederlandse docent sociologie in een eerstejaarscollege een boek in het Duits van achthonderd bladzijden zou aanbevelen. Toen, in 1951, vond ik dat heel normaal.)

Het feit dat ik de titel van dit boek noteerde was een noodzakelijke voorwaarde voor de volgende stap in mijn kennismaking met Elias: dat ik het boek uit de bibliotheek leende en het ging lezen. Maar het was geen voldoende voorwaarde: veel boeken die mijn docenten aanbevelen heb ik nooit gelezen.

* * *

Gelukkig kreeg ik een tweede aansporing om *Über den Prozess der Zivilisation* te lezen. Kort nadat Den Hollander mij erop attent had gemaakt, kwam ik dezelfde titel tegen in een heel andere context: het *Verzameld Werk* van Menno ter Braak.

In de jaren dertig was Menno ter Braak een invloedrijke (en controversiële) Nederlandse schrijver en literair criticus, iemand die we nu een 'publieke intellectueel' zouden kunnen noemen. Voor mij was hij indertijd, in de vroege jaren vijftig, mijn intellectuele held. Een portret van hem hangt nog steeds in mijn studeerkamer.

² Norbert Elias, *Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*, Basel: Haus zum Falken, 1939, 2 delen. Tweede druk met nieuwe inleiding Bern/München: Francke Verlag, 1969. Geannoteerde editie als Band 3.1 en 3.2 van Norbert Elias, *Gesammelte Schriften* (Frankfurt: Suhrkamp, 1997). Nederlandse vertaling: *Het civilisatieproces*, Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, 1982; herziene vertaling Amsterdam: Boom, 2001.

Nadat ik Ter Braaks zeer gunstige bespreking van *Über den Prozess der Zivilisation*³ had gelezen, besloot ik dat ik het boek zelf moest bekijken. Ik leende de twee delen uit de bibliotheek, was meteen geboeid door het voorwoord, en binnen een week was ik bij de laatste bladzijde aangekomen.

* * *

Door de aanbevelingen van Den Hollander en Ter Braak raakte ik dus geïnteresseerd in Norbert Elias. Ik realiseerde me toen niet dat deze twee mannen verschillende ‘ketens van overdracht’ in de receptie van Elias’ werk representeerden. Nu zie ik dat er in Nederland van het begin af aan ten minste twee intellectuele contexten zijn geweest waarin zijn boek werd gelezen, bediscussieerd, bewonderd en bekritiseerd. Den Hollander vertegenwoordigde de ‘sociologische’ lijn, primair georiënteerd op de sociale wetenschappen. Ter Braak representeerde een ‘literaire’ en ‘historische’ lijn, primair georiënteerd op de geesteswetenschappen, de kunsten en de letteren. Zelf was ik in beide velden geïnteresseerd. (Het feit dat het boek niet als een expliciet sociologische verhandeling was geschreven was een van de redenen waarom het me aantrok.)

Toen ik Elias’ boek eenmaal gelezen had, beval ik het aan bij vrienden in zowel de sociale wetenschappen als de geesteswetenschappen. Maar het kwam niet bij me op de voor de hand liggende vraag te stellen: wat had Den Hollander en Ter Braak ertoe gebracht Elias’ werk te lezen en het vervolgens aan te prijzen? Op die vraag richt ik mij in het vervolg.

* * *

Den Hollander was afgestudeerd in de sociale geografie, maar hij had ook cursussen sociologie gevolgd bij W.A. Bongers, die hij zeer hoog achtte. In de jaren twintig en dertig was Bongers een prominente Nederlandse socioloog en criminoloog. Hij was ook politiek actief, als loyaal lid van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) en uitgesproken tegenstander van zowel het Sovjetcommunisme als het fascisme en nationaalsocialisme. In mei 1940 overvielen Hitlers leger en luchtmacht Nederland. Toen de Nederlandse regering na enkele dagen ongelijke strijd capituleerde, besloot Bongers dat er voor hem geen toekomst was onder het naziregime en pleegde hij zelfmoord. Tot de weinige postume publicaties van zijn hand behoorde een zeer lovende bespreking van *Über den Prozess der Zivilisation* in wat toen het officiële tijdschrift van de Nederlandse Sociologische Vereniging

³ Menno ter Braak, ‘Het woord beschaving’, *Verzameld Werk*, deel 7 (Amsterdam: Van Oorschot, 1951), pp. 351-356. Bespreking van het eerste deel van Norbert Elias, *Über den Prozess der Zivilisation*. Oorspronkelijk verschenen in *Het Vaderland*, 27 augustus 1939.

was, *Mensch en Maatschappij*.⁴ Den Hollander moet die bespreking gelezen hebben. Maar wat had Bonger ertoe gebracht deze te schrijven?

In de loop van zijn carrière had Bonger vele internationale contacten gemaakt, waaronder met Karl Mannheim. Mannheim was toen een dubbele balling. Geboren in Hongarije, ontvluchtte hij het fascistische Horthy-regime en vestigde zich in Duitsland, in de Weimarrepubliek. Hij maakte zich het Duits eigen als zijn nieuwe eerste taal, en in 1930, op de leeftijd van 36 jaar, werd hij hoogleraar sociologie aan de universiteit van Frankfurt. Zijn eerste assistent, die hij zo hoog aansloeg dat hij hem eens naar een conferentie stuurde als zijn plaatsvervanger, was Norbert Elias. In maart 1933 sloeg Mannheim opnieuw op de vlucht, nu naar Engeland. Vandaar bezocht hij verschillende keren Nederland, waar Bonger een van zijn contacten was. Het is heel waarschijnlijk dat Mannheim in gesprekken met Bonger de naam van de veelbelovende Norbert Elias noemde en vermeldde dat die begonnen was aan een ambitieus onderzoeksproject over ‘het civilisatieproces’.

Alles bij elkaar denk ik dat we redelijk zeker kunnen zijn over het bestaan van deze ‘keten van overdracht’: van Elias via Karl Mannheim en W.A. Bonger naar Den Hollander, en van de laatste naar mij – van de ene socioloog naar de andere, een intra- of monodisciplinair traject.

* * *

De tweede, ‘literaire’ lijn, die van Elias naar Ter Braak voerde, is nog korter. Menno ter Braak was, zoals gezegd, een leidende Nederlandse literair criticus en polemist. Evenals Bonger, was hij een principiële tegenstander van het fascisme en nationaalsocialisme. En net als bij Bonger het geval was, was zijn afkeer van de nazi’s zo groot dat hij na de Nederlandse capitulatie op 14 mei 1940 zelfmoord pleegde. Bonger en Ter Braak behoorden tot de weinige niet-Joodse Nederlanders die zich in die noodlottige dagen van het leven beroofden.

Afgezien van hun tragische einde, hadden de twee mannen weinig gemeen. Als publiek bekende figuren moeten zij van elkaars bestaan op de hoogte zijn geweest, maar ik betwijfel of zij elkaar ooit ontmoet hebben. Bonger had sterke bindingen met de Universiteit van Amsterdam en de SDAP. Ter Braaks loyaliteiten daarentegen waren veel meer van persoonlijke aard; hij noemde zichzelf een ‘politicus zonder partij’, die zich niet op zijn gemak voelde op politieke bijeenkomsten.

Maar Ter Braak had grote belangstelling voor de *Exilliteratur* van Duitse schrijvers die na maart 1933 hun werk niet meer in Duitsland konden publiceren. In september 1933 lanceerde de Nederlandse uitgeverij Querido een tijdschrift voor deze auteurs. De naam van het tijdschrift was *Die Sammlung* (‘De Verzameling’). Redacteur was Klaus Mann, een zoon van Thomas Mann.

⁴ In *Mensch en Maatschappij*, jrg. 16 (1940), pp. 283-284.

Gedurende de twee jaar dat *Die Sammlung* bestond, woonde Klaus Mann afwisselend in Amsterdam en Parijs. Uit zijn uitgebreide dagboekantekeningen kunnen we opmaken dat hij in beide steden vele contacten in de literaire wereld had, met mensen die hij regelmatig in cafés en restaurants ontmoette. Een van zijn Parijse kennissen was Norbert Elias, die daar woonde tot hij in 1935 naar Londen verhuisde.

Op instigatie van Klaus Mann publiceerde Elias in *Die Sammlung* een essay over het begrip en het verschijnsel *kitsch*, getiteld 'Kitschstil und Kitschzeitalter', dat een zeer origineel maar duidelijk nog onvoltooid ontwerp van een theorie over de moderne cultuur bevat.⁵ Binnen een week na verschijning schreef Menno ter Braak een waarderend commentaar op dit essay in *Het Vaderland*, de krant waar hij literair redacteur van was.⁶ Van toen af wist Ter Braak dat Norbert Elias een interessante auteur was.

* * *

Ik sla een paar jaar over en maak een sprong van het midden van de jaren dertig naar 1939. Norbert Elias woonde nu in Londen en leefde op een klein inkomen, waarin voor een deel voorzien werd door een Nederlands fonds ter ondersteuning van gevluchte wetenschappers en intellectuelen. Zijn grote werk over het civilisatieproces was eindelijk verschenen, bij de onbekende uitgeverij Haus zum Falken in Basel, Zwitserland. Het was uitgesloten dat het boek in Duitsland of Oostenrijk besproken, aangeprezen of verkocht kon worden. Sommige Europese landen met een geletterde elite die Duits kon lezen waren nog niet door de nazi's bezet. Maar hoe kon Elias daar competente recensenten vinden?

Hij stuurde verzoeken daartoe naar een aantal oude vrienden die ook Duitsland ontvlucht waren. Sommigen van hen waren bereid een recensie te schrijven, waarvan de strekking in het algemeen heel positief was (hoewel soms sporen van oude vetes en irritaties naar boven kwamen). Op 29 mei 1939 stuurde Elias een brief aan Klaus Mann, waarin hij hem om raad vroeg. Ik citeer uit die brief, nu te vinden in het Norbert Elias-archief in Marbach:

Ik heb nog een klein verzoek. Misschien herinnert u zich mijn essay 'Kitschstil und Kitschzeitalter'. In een Nederlandse krant verscheen toen een uitgebreide en bijzonder rake bespreking door een bekende Nederlandse literaire criticus.

⁵ Norbert Elias, 'Kitschstil und Kitschzeitalter', *Die Sammlung*, jrg. 2 (1935), nr. 5, pp. 252-263. Herdrukt in: Norbert Elias, *Frühschriften*, Band 1 van Norbert Elias, *Gesammelte Schriften* (Frankfurt: Suhrkamp, 2002), pp. 148-163. Nederlandse vertaling 'Kitschstijl en kitschtijdperk', in: *Die Sammlung*, een bloemlezing uit het tijdschrift samengesteld door Gerda Meijerink (Amsterdam: Querido), pp. 211-222.

⁶ *Het Vaderland*, 7 april 1935. Herdrukt in Menno ter Braak, *Verzameld Werk*, deel 5 (Amsterdam: Van Oorschot, 1949), pp. 477-478.

U was zo vriendelijk mij dat stuk toe te sturen. Herinnert u zich toevallig de naam van die man? Ik zou hem graag een exemplaar van mijn boek voor een bespreking willen sturen.

Klaus Mann antwoordde op 21 juni 1939 uit New York:

Ik herinner me niet meer precies welke Nederlandse auteur indertijd iets geschreven heeft over uw essay over kitsch; maar ik herinner me wel dat er in Holland een intelligente bespreking van verschenen is. Ik denk dat Dr. Menno ter Braak de schrijver daarvan was [...]. U moet beslist een exemplaar van uw boek naar hem sturen – zelfs als hij *niet* de auteur van die bespreking was. Hij zal de bijzondere kwaliteiten van uw onderzoek naar waarde kunnen schatten. Hij is een buitengewoon verstandige en veelzijdige persoonlijkheid – hoewel hij soms uiterst obstinaat kan zijn.

Zij die Norbert Elias persoonlijk gekend hebben zullen Manns typering van Ter Braak misschien ook heel goed van toepassing vinden op Elias zelf. Hoe dan ook, we weten dat Ter Braak een exemplaar van het eerste deel van *Über den Prozess der Zivilisation* ontving, en dat hij vervolgens de zeer positieve recensie schreef die voor mij de doorslag gaf om het hele boek te gaan lezen.

* * *

Met deze woorden zou ik mijn voordracht kunnen besluiten. Ik heb, denk ik, genoeg bewijsmateriaal gepresenteerd om te concluderen dat de zes mannen die ik genoemd heb – Norbert Elias, A.N.J. den Hollander, Menno ter Braak, W.A. Bongers, Karl Mannheim en Klaus Mann – de noodzakelijke voorwaarden hebben gecreëerd voor mijn ontdekking van het werk van Elias en alles wat daarop gevolgd is, tot en met het feit dat ik hier nu sta en deze voordracht houd.

Maar er zijn twee dingen die me bij deze namenlijst dwars zitten. Ten eerste bevat de lijst slechts zes namen, van alleen maar mannen. En ten tweede heb ik tot nu in het geheel geen aandacht geschonken aan wat marxisten de materiële basis zouden noemen: de bestaansvoorwaarde in de vorm van geld, dat voor gevluchte schrijvers uitermate belangrijk was omdat ze er meestal zo weinig van hadden.

Gelukkig kan ik beide omissies repareren door nog één naam toe te voegen: Annemarie Schwarzenbach. Annemarie Schwarzenbach was inderdaad een vrouw, hoewel ze zich vaak kleepte als een man. Zij was degene die *Die Sammlung* financierde in de twee jaar dat het tijdschrift bestond. Ze kon zich dat als dochter van een van de rijkste mannen van Zwitserland veroorloven. Haar ouders sympathiseerden met de nazi's en ontvingen in hun villa bij Zürich niet alleen muzikale beroemdheden als Toscanini en Bruno Walter, maar ook kopstukken van de NSDAP zoals Hermann Goering en Joseph Goebbels. Annemarie zelf daarentegen bewoog zich sinds haar studententijd in kringen die zich sterk verzetten tegen het nationaalsozialisme. Ze had een intieme en gecompliceerde relatie met Erika Mann en was ook

bevriend met Erika's broer Klaus. Van het begin af aan ondersteunde ze *Die Sammlung* financieel, en het was dankzij haar dat de auteurs behoorlijk betaald werden voor hun bijdragen.

Ze moet een fascinerende verschijning zijn geweest, opvallend mooi en begiftigd met vele talenten. Ze promoveerde met lof aan de universiteit van Zürich op een studie over de lokale geschiedenis van het Engadin. Daarna koos ze voor een leven als literaire schrijver van zowel fictie als non-fictie. Ze maakte geen geheim van haar lesbische geaardheid, maar had ook verschillende affaires met mannen. Ze beschikte over een veelheid van gaven en had een avontuurlijke geest, met een hang naar 'gevaarlijk leven'. Uitzonderlijk voor een vrouw van haar generatie, was ze een groot liefhebber van autorijden. Als reporter reisde ze de wereld over, kwam ze in Azië, Afrika en Amerika. Rusteloos en vaak diep ongelukkig, raakte ze verslaafd aan alcohol en drugs, en kon alleen tijdelijk 'genezen' door in een kliniek te worden opgenomen. Ze overleefde twee serieuze zelfmoordpogingen. In 1938 begon ze met een vriendin aan een autotocht die hen naar Kaboel bracht, waar haar vriendin haar verliet omdat ze haar belofte had gebroken geen verdovende middelen meer te gebruiken. Intussen was de Tweede Wereldoorlog uitgebroken. Ze reisde alleen verder naar Bombay, vanwaar ze terugkeerde naar haar thuisbasis in Zwitserland. De volgende jaren bezocht ze de Verenigde Staten, Latijns-Amerika en Afrika, en maakte daar reportages. Terug in het Engadin in Zwitserland, overleed ze in 1942 aan de gevolgen van een fietsongeluk.

Annemarie Schwarzenbach stierf op nog jongere leeftijd dan Menno ter Braak. Maar net als hij verdient zij een plaats op de korte lijst van mensen die een sleutelrol hebben gespeeld in het creëren van de begincondities die ertoe geleid hebben dat ik geïnteresseerd raakte in Norbert Elias. Zonder Annemarie Schwarzenbach zou het tijdschrift *Die Sammlung* nooit zijn opgericht, en had ik hier misschien nu niet gestaan.

* * *

Door mijn kennismaking met Norbert Elias heb ik andere mensen leren kennen die ik anders misschien nooit zou hebben ontmoet. Een van hen is Stephen Mennell, die ik voor het eerst halverwege de jaren zeventig in aanwezigheid van Elias ontmoette. Hij was toen bezig met de Engelse vertaling van Elias' verhandeling *Was ist Soziologie?* en vroeg mij daarover om advies. Onze samenwerking bereikte een hoogtepunt in 1998, toen wij twee bloemlezingen (of 'readers') van het werk van Elias samenstelden, bedoeld als inleidingen in de sociologie van Elias.⁷ Beide boeken waren pogingen om hem in het Engelse taalgebied 'op de kaart te zetten'

⁷ Stephen Mennell en Johan Goudsblom (red.), *Norbert Elias on Civilization, Power, and Knowledge* (Chicago/London: The University of Chicago Press, 1998); Johan Goudsblom en Stephen Mennell (red.), *The Norbert Elias Reader* (Oxford: Blackwell, 1998).

en – onvermijdelijk misschien – onze interpretatie van zijn werk te ‘canoniseren’.

Van Norbert Elias heb ik, onder veel meer, geleerd om menselijke verschijnselen als processen te beschouwen. In de meeste processen kunnen we opeenvolgende fasen onderscheiden. Als ik nu mijn eigen intellectuele ontwikkeling in relatie tot Elias zie, kan ik daarin vier fasen onderscheiden van ongeveer gelijke lengte. De eerste fase, die ieder van ons heeft doorgemaakt, is die van *onwetendheid*, toen we nog nooit van Norbert Elias hadden gehoord. Toen kwam voor mij de tweede fase, de *leerfase*, waarin ik het werk van Elias leerde kennen en de implicaties ervan geleidelijk beter ging begrijpen. De derde fase was die van *propaganda en polemieken*, waarin ik de verstrekkende betekenis van het werk van Elias aan sociologen en beoefenaren van andere disciplines duidelijk probeerde te maken. In fase vier ten slotte verliet ik deze arena van debat en controverse, om me te concentreren op de studie van wat ik wil noemen ‘de uitbreiding van de antroposfeer binnen de biosfeer’⁸ – een groot thema dat ik probeer hanteerbaar te houden door het te benaderen met het conceptuele instrumentarium van de processociologie.

Ik kon afstand doen van mijn rol van propagandist en polemicus omdat ik wist dat anderen zouden blijven opkomen voor wat Jason Hughes onze ‘habits of good sociology’ heeft genoemd.⁹ De informele leider van deze groep in het Engelse taalgebied was en is Stephen Mennell. Tussen al zijn andere activiteiten door slaagde hij er in om als hoofdredacteur de grote taak van het uitbrengen van de *Collected Works* van Norbert Elias te voltooien.

Vele herinneringen in dit verband komen boven. Maar ik moet het hierbij laten, want mijn tijd is op.

Over de auteur

Johan Goudsblom (1932-2020) was van 1968 tot zijn emeritaat in 1997 hoogleraar sociologie aan de Universiteit van Amsterdam. Hij schreef onder meer *Nihilisme en cultuur* (dissertatie 1960, vijfde druk 2003), *Balans van de sociologie* (1974, derde druk 1990, Engelse versie *Sociology in the Balance*, 1977), *De sociologie van Norbert Elias* (1987), *Taal en sociale werkelijkheid* (1988), *Vuur en beschaving* (1992, vijfde uitgebreide druk 2015), *Het regime van de tijd* (1997) en *Stof waar honger uit ontstond. Over evolutie en sociale processen* (2001).

⁸ Zie Johan Goudsblom, ‘Introductory Overview: the Expanding Anthroposphere’, in: B. de Vries en J. Goudsblom (red.), *Mappae Mundi. Humans and their Habitats in a Long-term Perspective*. Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 21-46.

⁹ Jason Hughes, ‘Norbert Elias and the Habits of Good Sociology’, *Human Figurations*, 2, 1 (February 2013). Online open access.